

GITANA VANAGAITĖ

Vaižgantas Lietuvos mokykloje

<https://doi.org/10.51554/Coll.21.47.04>

Anotacija: Literatūros kanono tyrėjų teigimu, švietimo institucijos ir joms skirtos ugdymo programos atlieka svarbų vaidmenį įtvirtinant literatūros kanoną ir jam priskiriamus autorius bei kūrinius. Todėl straipsnyje bandoma apžvelgti, kada ir kokie Juozo Tumo-Vaižganto (1869–1933) kūriniai buvo įtraukti į mokyklų literatūrinio ugdymo programas, kaip keitėsi šio rašytojo kūrybos ir biografijos interpretacijos tarpukario, sovietmečio ir Nepriklausomos Lietuvos mokyklose. Didžiausias dėmesys skiriamas apysakos *Dėdės ir dėdienės* vietai ir prasminiams interpretacijų atskaitos taškams mokyklai skirtuose literatūros vadovėliuose.

Pirmą kartą J. Tumo-Vaižganto biografija ir kūriniai į mokyklų programas buvo įtraukti antrojo tarpukario Lietuvos dešimtmečio pradžioje – tai buvo ištraukos iš romano *Pragiedruliai*, publicistikos straipsniai, apysakos *Dėdės ir dėdienės* fragmentai. Šie kūriniai mokyklų literatūros ugdymo programose išliko sovietmečiu ir Nepriklausomos Lietuvos metais. Keitėsi tik kūrinių ir biografijos interpretacijos. Be abejonės, mokykla atliko J. Tumo-Vaižganto biografijos ir kūrybos atminties išsaugojimo, arba įamžinimo, funkciją, iš dalies ir jo kūrybos kanonizavimo procesą. Skirtingos politinių epochų ideologijos lėmė skirtingus idėjinius ir vertybinius biografijos ir kūrybos perskaitymo atskaitos taškus, kurie neleido sukurti kanonui privalomo tvirto kūrybos skaitymo ir suvokimo rakto. Privalomos ideologinės interpretacijos užgožė ir estetinę kūrinių plotmę, nors būtent šioji plotmė garantavo ir garantuoja J. Tumo-Vaižganto kūrybos išlikimą nuolat kintančiame lietuvių literatūros kanone.

Raktažodžiai: Juozas Tumas-Vaižgantas, recepcija, mokykla, literatūros programa, vadovėliai.

Vaižgantas mokyklų programose. Įvadinės pastabos

Juozo Tumo-Vaižganto kūryba tirta plačiai, jos akademinė recepcija turtinga įvairiomis metodologijomis ir priegomis¹, tačiau mokyklinė jos recepcija iki

1 Pagrindinės studijos ir monografijos yra šios: Juozas Ambrazevičius, *Vaižgantas: Apmatai kūrybos studijai*, Kaunas: Viltis, 1936; literatūrinės krypties ir žanro aspektais Vaižganto kūryba

šiol neaptarta. Todėl šiame straipsnyje ir siekiama apžvelgti Vaižganto įtraukimo į mokyklines programas chronologiją, nurodant, kada ir kokie kūriniai buvo siūdomi skaityti ir nagrinėti mokyklose, taip pat aptariamai mokykliniai vadovėliai, kuriuose buvo pateikta Vaižganto biografija ir kūrybos apžvalga, ryškinant prasmines–interpretacines asmens ir kūrybos perskaitymo kryptis.

Atrodo, kad pirmą kartą Juozo Tumo–Vaižganto biografija ir kūriniai į Lietuvos mokyklų programas buvo įtraukti 1928 m., rengiant reformuoto šešerių metų pradinio ugdymo programos projektą. O įvairūs šio rašytojo tekstai į mokykloms skirtus vadovėlius ar skaitymo knygas buvo įtraukti gerokai anksčiau. Štai jau 1916 m. Petro Klimo parengtoje chrestomatijoje *Skaitymų knyga lietuvių kalbos pamokoms*² siūloma skaityti Vaižganto vaizdelius: „Dūminė pirkia“, „Vabzdžiai“, „Tėvelis“, „Motutė“, „Rimai ir Nerimai“. Vadinasi, Vaižganto kūriniai mokykloje yra skaitomi ir nagrinėjami jau daugiau nei šimtmetį. Per šį laiką keitėsi politinė ir kultūrinė Lietuvos mokyklos situacija, kintanti ideologija kėlė vis kitus ugdymo tikslus, lėmusius skirtingus Vaižganto asmens ir kūrybos perskaitymus. Į mokyklų literatūros programas įtraukti Vaižganto kūriniai atliko dvejopą funkciją – rašytojo asmens ir kūrybos įamžinimo ir jo, kaip kanoninio lietuvių literatūros autoriaus, įtvirtinimo išties Lietuvos piliečių kartų atmintyje.

Nors Vaižgantas visa savo veikla, pažiūromis ir inspiracijomis buvo XIX a. antrosios pusės, t. y. tautinio atgimimo, žmogus, tačiau pagrindiniai jo grožiniai kūriniai sukurti XX a. pirmoje pusėje, todėl natūralu, kad jie į mokyklų programas pateko jau atkūrus nepriklausomybę, po 1918–ųjų metų, kai tapo įmanoma pradėti kurti valstybinę švietimo sistemą, t. y. imti rengti Lietuvos valstybės švietimo įstatymus ir ugdymo programas, kelti klausimus apie mokyklos tikslus ir jos reikšmę tautos bei valstybės gyvenime. Sudėtingomis vidaus ir tarptautinėmis sąlygomis suformavus Lietuvos Vyriausybę, Švietimo ministerija buvo įkurta kartu su pirmosiomis ministerijomis ir pradėjo veikti 1918 m. lapkričio

---

aptarta: Algimantas Radzevičius, *Vaižgantas lietuvių prozos kryžkelėse*, Vilnius: Vaga, 1987; Vaižganto publicistika: Ilona Čiužauskaitė, *Vaižganto publicistikos literatūrinė raiška*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001; teologinis Vaižganto kūrybos aspektas aptartas Dalios Čiočytės, Dalios Jakaitės, Gitanos Vanagaitės straipsniuose; semiotinis žvilgsnis į kūrybą dominuoja Sauliaus Žuko, Kęstučio Nastopkos, Loretos Mačianskaitės straipsniuose; epistolinis Vaižganto palikimas aptartas: Aistė Kučinskienė, *Kultūrišku keliu: Juozo Tumo–Vaižganto laiškai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

2 *Skaitymų knyga lietuvių kalbos pamokoms*. Suruošė Petras Klimas, Vilnius: M. Kuktos spaustuė, 1916, 317 p.

mėnesį³. Pirmaisiais nepriklausomybės metais nespėjus parengti naujų mokymo programų, gimnazijos ir progimnazijos naudojos katalikiškų ir labdaringų švietimo draugijų „Rytas“, „Saulė“ ir „Žiburys“ dar Pirmojo pasaulinio karo metais parengtomis ir spaudoje paskelbtomis programomis ir mokomųjų dalykų lentelėmis⁴. Šiose programose nuorodų į Vaižganto biografiją ir kūrinius nėra.

1919 m. gruodžio 30 d. – 1920 m. sausio 1 d. Kaune įvyko vidurinių mokyklų ir progimnazijų vedėjų suvažiavimas, praėjus pusmečiui po jo žurnale *Švietimo darbas* pasirodė „Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos reformos projektas“. Projektas pristatė naują mokyklos struktūrą, o šio projekto „Lietuvių kalbos (ir pasaulio literatūros)“ dalyko aprašas ir mokymo turinys apibrėžti tik pačiais bendriausiais bruožais, išvardytos tik siūlomų skaityti autorių pavardės, neminimi skaityti ir nagrinėti rekomenduojami kūriniai. Šioje programoje Vaižganto pavardės nėra, o literatūros dėstymas didžiosios mokyklos VII klasėje, kur teoriškai galėjo būti įtrauktas ir Vaižgantas, kaip chronologiškai priklausantis įvardytam laikmečiui, nusakytas gana abstrakčiai: „XIX amžiaus rašytojai (antroji pusė). „Aušros“ ir „Varpo“ gadynė. To laiko ir naujieji (XX amž.) rašytojai.“⁵

1928 m. ištraukos iš Vaižganto romano *Pragiedruliai* buvo įtrauktos į pradžios mokyklos laikinąją programą, kuri buvo parengta siekiant pereiti nuo ketverių prie šešerių pradžios mokyklos metų, nes „ketverių metų pradžios mokslas daugeliui gyventojų pasidarė nepakankamas [...] ypač tose vietose, kur gyventojai neturi arti vidurinės, aukštesniosios ar specialinės mokyklos“⁶. Programos projekte ištraukos iš *Pragiedrulių* numatytos skaityti V skyriuje: „Mūsų dailiosios literatūros pavyzdžių skaitymas ir nagrinėjimas. Žymesniųjų mūsų rašytojų klasikų trumpos biografijos ir raštai“⁷, todėl šalia Kristijono Donelaičio, Adomo Mickevičiaus, Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus, Antano Barausko, Vinco Kudirkos, Žemaitės, Maironio, Vinco Krėvės, Šatrijos Raganos,

3 Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gintis*, Vilnius: Viešoji įstaiga „Statistikos tyrimai“, 2000, p. 83.

4 „Ryto“ draugijos Vilniaus lietuvių gimnazijos trumpoji programa 1917/18 mokslo metams“, *Lietuvos aidas*, 1918, Nr. 13, 15, 18, 20, 24; „Trumpas Lietuvių švietimo draugijos „Saulės“ gimnazijos pamokų planas 1918/19 metams“, *Lietuvos mokykla*, 1918, Nr. 4, p. 85.

5 „Švietimo ministerijos bendrojo lavinimo mokyklos reformos projektas“, *Švietimo darbas*, 1920, Nr. 6–7, p. 25.

6 *Pradžios mokyklų įstatymai, taisyklės, instrukcijos, aplinkraščiai ir programos*. Surinko P. Lomanas ir J. Sluoksnaitis, Kaunas–Marijampolė: „Dirvos“ bendrovės leidinys, 1930, p. 158.

7 *Ibid.*, p. 159.

Antano Žukausko–Vienuolio kūriniių ištraukų atsiranda ir Vaižganto *Pragiedrulių* ištraukos: „Lietuvos žodis“, „Kvailiių ašaros“, „Lino darbų pasaka“⁸. Patvirtinus pradžios mokyklos programą ir atsakius minties VI skyriaus literatūros mokymą organizuoti chronologiniu ir literatūros rūšiių bei žanrų istorijos principu, Vaižganto vardas atsirado IV ir VI skyriiių programose. IV skyriaus „Gimtosios kalbos“ programoje yra tik išvardytos mokytiis siulomiių rašytojiių pavardės, nedetalizuojant skaityti rekomenduojamiių kiiuriniiių: „Miiūsų dailiosios literatūros ir mokslo populiarizacijos dalykiių skaitymas. Susipažinimas su žymesniais miiūsų rašytojais: Donelaitis, Daukantas, Valančius, Baranauskas, Pietaris, Basanavičius, Maironis, Vaičaitis, Kudirka, Žemaitė, Šatrijos Ragana, Lazdyniių Pelėda, Vaižgantas, V. Krėvė, Biliūnas, Vienuolis, A. Smetona, Simonaitytė, Mykolaitis-Putinas ir kt. [...]“⁹. Nuo IV skyriaus siuloma pateikti ir tam tikrų žiniiių apie rašytojiių biografijas, pradėdant nuo vieno kito charakteringesnio momento „iš jiių biografiiiių“, baigiant trumpomis autoriiių biografijomis VI skyriiuije. VI skyriiuije nurodytos ir skaityti siulomos ištraukos, pvz., iš „Vaižganto ‚Pragiedruliiių‘ (Alaušo Varpas, Lietuvos žodis, Vilniaus pasaka)“¹⁰. Įdomu, kad pradinės mokyklos lietuviiių kalbos programa ne lietuviiių dėstomąja kalba mažai kuo skyrėsi nuo programos lietuviiių dėstomąja kalba: Vaižgantas įtrauktas į IV skyriaus programą šalia kitiių žymesniiių lietuviiių rašytojiių, nedetalizuojant, kokias „jiių raštiių“ ištraukas skaityti, o VI skyriiuije siuloma skaityti ištraukas iš *Pragiedruliiių*, tiesa, konkrečiai nenurodant, kurias. Vaižganto vaizdeliai pradžios mokykliių lietuviiių kalbos programose liko iki pat 1970 m., tada buvo reformuota pradinės mokyklos struktūra: mokykla tapo trimetė.

1929–1931 m. Švietimo ministerija patvirtino ir paskelbė visas viduriniiių ir aukštesniijiių mokykliių mokymo programas, kuriomis buvo naudotasi iki 1936 m. mokykliių reformos. Žurnale *Švietimo darbas* išspausdintos programos¹¹ labiau detalizuotos, suformuoti svarbiausi ugdymo tikslai, kai kuriose išdėstyti gana išsamiiūs metodiniai nurodymai. Atskiru leidiniu ši programa buvo išleista 1931 m. Į ją įtrauktas Vaižganto romanas *Pragiedruliai* turėjo būti skaitomas didžiosios mokyklos VIII, arba paskutinėje, klasėje mokantis naujosios lietuviiių

8 *Ibid.*

9 *Ibid.*, p. 54.

10 *Ibid.*, p. 57.

11 Programos buvo spausdinamos pedagoginiame žurnale *Švietimo darbas* (1929 m. – Nr. 7, 9, 11; 1930 m. – Nr. 2, 4–11).

literatūros. O į „Lietuvių kalbos programą“, skirtą aukštesniosioms mokykloms ne lietuvių dėstomąja kalba, įtrauktas Vaižganto apsakymas *Rimai ir Nerimai* taip pat siūlomas skaityti paskutinėje, aštuntoje, klasėje šalia Vienuolio *Paskenduolės* ir Krėvės *Šiaudinėje pastogėje*¹².

Šalia dalykinio mokyklų programų turinio nuo pat nepriklausomybės paskelbimo didelis dėmesys buvo skiriamas tautiniam ugdymo aspektui, ypač sustiprėjusiam po 1926 m. pabaigoje įtvirtinto autoritarinio Antano Smetonos valdymo. Apie 1933 m., pradėjus svarstyti mokyklos reformos idėją, mintis kurti būtent tautinę mokyklą buvo itin stipri. Šiuo klausimu pasisakė ne tik pedagogai ar ugdymo filosofijos formuotojai¹³, bet ir pats prezidentas Antanas Smetona, akcentavęs, kad „negalima gėrėtis vien lietuviškos mokyklos forma, kad visa joje dėstoma lietuvių kalba“¹⁴, mokykla turi būti tautiška, be jos „mes negalėtume išlikti gyvi, nestengtume atsilaikyti tautų rungtynėse“¹⁵, tokioje mokykloje itin svarbi „tautiška siela, tautiška dvasia, mokykla turi išmokyti ir išauklėti gerus savo krašto piliečius ir gerus lietuvius, mylinčius savo tėvynę“¹⁶. Taigi Smetonos tezė „vieninga tauta – vieningas auklėjimas – vieninga mokykla“¹⁷ tapo svarbiausia mokyklų reformos idėjine atrama, o į mokyklų vadovėlius buvo įtraukti jo publicistiniai straipsniai ir biografija. Vaižganto veikla iki nepriklausomybės paskelbimo, kūryboje, ypač *Pragiedruliuose*, keliamos tautinės savivokos, jos ištakų paieškos buvo itin parankios propaguotai tautinės mokyklos sampratai, tačiau Vaižganto kūrybos įtraukimą į mokyklinės programos ir vadovėlius su šia samprata sieti būtų perdėm iliustratyvu. Nors ir parankus tautinei mokyklai, Vaižganto asmuo ir kūryba vis dėlto buvo platesnis reiškinytis ir neabejotinas autoritetas, kurio nebuvo įmanoma nepaisyti.

1936 m. švietimo reforma svarbi keliais aspektais. Pirma, buvo įtvirtintas projekte siūlytas trijų pakopų mokyklos modelis: šešerių metų pradinė mokykla,

12 *Švietimo darbas*, 1929, Nr. 11, p. 1119.

13 Minėtinas veikalas: Antanas Maceina, *Tautinis auklėjimas*, Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys, 1934.

14 „Iš p. Respublikos Prezidento kalbos, pasakytos birželio 7 d. D-ro Basanavičiaus mokytojų sąjungos suvažiavime“, *Lietuvos aidas*, 1931 06 08, p. 1.

15 Antanas Smetona, „Mokytis ir gyventi“, *Šviesos keliai*, 1934, Nr. 9, p. 515.

16 *Ibid.*

17 Valstybės Prezidento A. Smetonos kalba, pasakyta 1933 m. gegužės 25 d. Lietuvos mokytojų tautininkų dr. J. Basanavičiaus vardo Sąjungos visuotiniame skyrių atstovų suvažiavime, *Tautos mokykla*, 1933, Nr. 11, p. 194.

trejų metų vidurinė, arba progimnazija, ir ketverių metų vadinamoji didžioji mokykla. Antra, buvo aiškiai suformuluota, kad „visas mokyklos darbas turi būti palenktas tautinio auklėjimo idėjai [...]“. Šiais sumetimais jau 1930 m. buvo uždraustos mokyklose srovinės mokinių organizacijos, skaldžiusios moksleiviją [...]“¹⁸. Pagal šią programą su Vaižganto kūryba mokiniai turėjo susipažinti trečioje vidurinės mokyklos klasėje: programoje tiesiog nurodoma „Vaižganto ‚Dėdės ir dėdienės‘ ir ‚Pragiedrulių‘ fragmentai“, o VII didžiosios mokyklos klasėje buvo pristatoma ir Vaižganto biografija: „Tumo Vaižganto gyvenimas ir darbai. Jo beletristika (‚Dėdės ir dėdienės‘ ir ‚Pragiedruliai‘)“¹⁹.

Pagal šį vidurinių mokyklų programų projektą, deja, dirbti teko neilgai, nes jau 1940–1941 m. Vidurinių mokyklos programos, išleistos Švietimo liaudies komisariato, aplinkraštyje sakoma:

Lietuvių kalbos programa paruošta nauja. Buvusios skaitymų knygos išimamos iš apyvartos. Skaitymų knygos, pritaikytos laikinam naudojimui, greitai laiku išeis iš spaudos. Iki naujų knygų pasirodymo skaitymui reikia naudotis atitinkamų autorių veikalais ir eilėraščiais, pvz., V. Krėvės, Salomėjos Nėries ir kt. Gramatikos vadovėliais laikinai leidžiama naudotis senais. Senieji literatūros vadovėliai išimami iš apyvartos. Netrukus bus išleisti trumpi konspektėliai, kurie galės būti mokytojams laikini nurodymai, ką ir kaip reikia dėstyti iš lietuvių literatūros, ligi pasirodys literatūros vadovėliai. Kol nei konspektėlių, nei vadovėlių nebus, skaitomi ir tinkama dvasia nagrinėjami programose nurodyti literatūros veikalai ir jų autoriai.²⁰

Ši programa numatė, kad Vaižganto *Pragiedrulių* ir *Dėdžių ir dėdinių* ištraukos skaitomos VII klasėje, o IX klasėje nurodyta: „Vaižgantas, jo ‚Pragiedruliai‘“. Tiesa, pasak Reginos Norkevičienės, pirmosios sovietų ir vokiečių okupacijos metais buvo tęsiama nepriklausomos Lietuvos mokyklos tradicija: išliko tas pats lietuvių kalbos ir literatūros pamokų skaičius, tie patys mokytojai,

18 P. Papečkys, „Mūsų laimėjimai švietimo dirvoje“, in: *Lietuva 1918–1938. Leidinys 20 metų Lietuvos nepriklausomybės sukakčiai paminėti*, Kaunas: Kooperacijos bendrovė „Spaudos fondas“, 1938, p. 284.

19 „Vidurinės mokyklos programų projektai“, *Tautos mokykla*, 1936, Nr. 14–15, p. 344.

20 Švietimo liaudies komisariatas, *Vidurinių mokyklų programos 1940–1941 m. m.*, Kaunas: Adomavičiaus spaustuvė, 1940, p. 5.

tie patys, nors ir draudžiami, vadovėliai²¹. Griežti pokyčiai įvyko po antrosios sovietų okupacijos, kuomet imtasi radikalaus ideologinio literatūros mokymo turinio reglamentavimo, tačiau Vaižgantas mokyklų programose išliko per visą sovietmetį: stalinizmą, „atšilimą“, brežnevinę stagnaciją ir artėjant atgimimui, o ištraukos iš jo kūrinių buvo skaitomos žemesnėse ir aukštesnėse klasėse. 1949 m. įvedus privalomą septynmetį vidurinę mokslą, o dvylikos metų vidurinę bendrojo lavinimo mokyklą pakeitus vienuolikos metų mokykla, vyresniųjų klasių programose nebeliko romano *Pragiedruliai*, tik apysaka *Dėdės ir dėdienės*. Jai buvo skiriamos 4–6 pamokos ir ji buvo skaitoma 10-oje klasėje, o ištraukos iš romano *Pragiedruliai* (paprastai „Napalys darbus dirba“) buvo skaitomos VI arba VII klasėje. Ketverių metų pradinėje mokykloje (1971–1985 m. įvestas trejų metų pradinis mokslas) paskutinėje klasėje buvo skaitoma ištrauka „Aleksiukas gydo motutę“. Šitokia Vaižganto kūrybos mokymo programa nesikeitė per visą sovietmetį, nes, nepaisant įvairiausių bandymų rusifikuoti mokyklą, pavykdavo išlaikyti daugmaž nepakitusių lietuvių kalbai ir literatūrai skiriamų valandų skaičių. Tam tikri pokyčiai įvyko po 1983 m. pradėtos rengti švietimo reformos, kuria visoje Sovietų Sąjungoje buvo siekiama pereiti prie dešimtmečio mokymo²², tačiau, pasibaigus reformos svarstymams, nutarta visoje šalyje įvesti vienuolikos metų vidurinę mokyklą, o „Baltijos respublikoms reikėjo dar vienerių metų – gimtajai ir kitoms tautinę kultūrą reprezentuojančioms disciplinoms.“²³ Todėl joms leista turėti dvylikos metų vidurinį mokymą.

Nepriklausomybės laikotarpiu vidurinio ugdymo bendrosios programos buvo atnaujintos kelis kartus: 1994, 2002, 2011 ir 2016 m. Keičiantis programoms, keitėsi ir Vaižganto kūrinių skaičius jose. Nuo 2002 m. žemesniajame konkurence privalomoje skaityti programoje Vaižganto kūrybos nebeliko, tik kaip rekomenduotini kūriniai 5–6 klasėms prie temos apie mitus ir padavimus yra nurodomi „Vilniaus pilies pasaka“ ir „Vilniaus padavimai“. Vaižganto apysaka *Dėdės ir dėdienės* skaitoma ir nagrinėjama gimnazijos 3-ioje klasėje.

21 Regina Norkevičienė, „Mokyklinė lituanistika mokymo planuose“, *Gimtasis žodis*, 2001, Nr. 6, p. 2.

22 Dešimtmetė vidurinė mokykla SSRS įvesta 1975 m., tačiau Lietuvai pavyko išsikovoti teisę turėti vienuolikos metų vidurinę mokyklą.

23 Regina Norkevičienė, „Mokyklinė lituanistika mokymo planuose“, *Gimtasis žodis*, 2001, Nr. 6, p. 6.

Vaižgantas tarpukario Lietuvos vadovėliuose.

Pradinės mokyklos vadovėliai

Pradinių mokyklų elementorių ir skaitinių knygų tradicija tarpukario Lietuvoje buvo ilgesnė ir gilesnė nei vidurinėms mokykloms ir gimnazijoms skirtų vadovėlių. Violetos Černiauskaitės teigimu, panaikinus spaudos lotyniškais rašmenimis draudimą ir išaugus lietuviškų vadovėlių poreikiui, iki Pirmojo pasaulinio karo jų buvo išleista daugiau kaip 100, o didžiąją jų dalį sudarė elementoriai ir skaitinių knygos pradinei mokyklai²⁴. Be to, tarpukariu pradiniam ugdymui buvo skiriama didelė reikšmė, todėl natūralu, kad jam skirti vadovėliai pasirodė pirmiausia, jų buvo parengta daug ir įvairių, o jų rengimą lydėjo nuolatinės diskusijos dėl elementorių metodikos, dėl to, kaip juose atsižvelgiama „į vaiko psichiką, pradinio skaitymo ir rašymo mokymo psichologinius pagrindus“²⁵.

Vienias populiariausių pradinei mokyklai skirtų ir daugiausia leidimų sulaukęs buvo Stasio Matjošaičio–Esmaičio vadovėlis *Sakalėlis*. Pirmą kartą išleistas 1918 m., vėliau jis buvo nuolat pertvarkomas, atsirado kelios jo dalys, kai kurios buvo skirtos tik literatūrai, bet buvo ir vadovėlių, skirtų gamtos mokslui, arba mišraus tipo vadovėlių, kuriuose dalis tekstų buvo literatūriniai, o kita dalis – daugiau gamtamokslinio arba pažintinio pobūdžio. Ištraukų iš Vaižganto kūrinių yra net keliuose Esmaičio vadovėliuose: pradinės mokyklos III skyriui skirto mišraus tipo vadovėlio dalyje „Kalbos mokslui“ yra nedidelis fragmentas „Darbymetis“²⁶ ir „Motina ir sūnus“²⁷, daugiau žinomas „Aleksiukas gydo motutę“ pavadinimu. Šiame vadovėlyje Vaižganto biografijos nėra, ji atsiranda tik IV ir VI skyriams skirtuose vadovėliuose. Pateikdamas Vaižganto biografiją, Esmaitis paiso pradinio mokymo programos rekomendacijų IV skyriuje pateikti tik tam tikrų žinių apie rašytojų biografijas, o VI skyriuje jau pateikti trumpą autoriaus biografiją²⁸. IV skyriuje pateikiami pagrindiniai Vaižganto gyvenimo

24 Violeta Černiauskaitė, „Lietuviškų knygų repertuaro ypatybės tipologiniu ir teminiu aspektu 1904–1914 metais, *Knygotyra*, 2000, Nr. 36, p. 88.

25 Magdalena Karčiauskienė, „Lietuviškų elementorių raida“, in: *Lietuviški elementoriai*, sudarė Aurelija Rabačiauskaitė, Ingrida Korsakaitė, Kaunas: Šviesa, 2000, p. 42.

26 Stasys Esmaitis, *Sakalėlis*, III, III-jam prad. mok. skyriui, Kaunas: Spaudos fondas, 1939, p. 27.

27 *Ibid.*, p. 47–49.

28 *Pradžios mokyklos programos*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys Nr. 526, 1939, p. 54.

ir geografijos faktai, kurie VI skyriui²⁹ skirtame vadovėlyje yra plačiau ir detaliau papasakoti ir paaiškinti. Be to, VI skyriaus vadovėlyje yra kelios pastraipos, skirtos Vaižganto asmeniui, publicistikai ir kūrybai. Esmaitis, kaip ir beveik visi tarpukario Lietuvos mokyklinių vadovėlių autoriai, į Vaižgantą žvelgia ne kaip į kanoninį autorių, bet kaip į gyvą žmogų, kurį dar neseniai buvo galima sutikti Kaune: „Retas kaunietis nepažinojo žilagalvio kun. Tumo, retas lietuvis negirdėjo jo vardo.“³⁰ Gyvu atsiminimu grįstas santykis leidžia Esmaičiui kurti Vaižganto-žmogaus, kuriam labai rūpėjo lietuvis ir Lietuva, vaizdinį. Ilgainiui, tostant atsiminimui apie gyvai pažintą Vaižgantą, Vaižgantas-žmogus mokykliniuose vadovėliuose užleis vietą Vaižgantui-veikėjui ar Vaižgantui-rašytojui. Esmaitis, pristatydamas Vaižgantą, kaip tik ir ryškina jo charakterio ypatybes: nuoširdumą, kantrumą, veiklumą, karštą meilę tėvynei ir visiems jos žmonėms, jo publicistika matoma kaip kryptinga veikla, susijusi su svarbiausiais Lietuvos įvykiais, kurių refleksija neatsiejama nuo nuolatinės Vaižganto pastangos formuoti „lietuvių tautos gerovę, pažangą, sąmoningumą“³¹. Vadovėlyje nepaisant nuoseklumo spausdinamos ištraukos iš *Pragiedrulių*, publicistinis straipsnis „Vaikai eina tėvynės gintų“ ir kelionės iš Italijos fragmentas „Nuo Vezuvijaus“. Po kūrinių ištraukų nėra pateikiami klausimai ar užduotys.

Igno Malinausko ir Jurgio Talmanto parengtas vadovėlis *Mūsų gintarai*, skirtas VI pradžios mokyklos skyriui, sudarytas pagal teminį principą, nors į temas suskirstyti kūriniai išdėstyti paisant chronologijos ir laikantis „reformuojamos mokyklos tendencijos, kad senąją literatūrą mokiniai geriau supras tik susipažinę su naująja“³². Esmaičio vadovėlyje šių rekomendacijų nėra paisoma, nes VI skyriaus literatūros kursas pradedamas Donelaičiu, o baigiamas to meto autoriais. Malinausko ir Talmanto vadovėlyje Vaižgantas yra atsidūręs maždaug viduryje, o pateikiamoje trumpoje jo biografijoje žymi autorių

29 Įdomu, kad šiuose vadovėliuose, pristatydamas Vaižganto biografiją, Esmaitis nurodo skirtingą Vaižganto palaidojimo vietą. VI skyriaus vadovėlyje, išleistame 1936 m., teigiama, kad Vaižgantas palaidotas Kauno Arkikatedroje bazilikoje, o IV skyriaus vadovėlyje, išleistame 1940 m., kad – Vytauto Didžiojo bažnyčioje. Kad Vaižgantas palaidotas Kauno Arkikatedroje, teigia ir Zigmantas Kuzmickis.

30 Esmaitis, *Sakalėlis*, VIII, Literatūra ir tautosaka VI-jam pradžios mokyklos skyriui, Kaunas: Spaudos fondas, 1936, p. 209.

31 *Ibid.*, p. 212.

32 Teresė Bukauskienė, *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 63.

intencija išryškinti, jų žodžiais tariant, šio tikrai prašmatnaus vyro, kokių „susi-laukia tauta ne kasmet, ne kas dešimtmetis, Dieve, duok jų – kas šimtmetis“³³, ne išorinius gyvenimo įvykius, o ypatingą asmenybės šviesą ir konstruktyvumą, gebėjimą valingai siekti tikslų. Valingai paties Vaižganto formuojamo jo gyvenimo vaizdinio nebeliks sovietmečio ir nepriklausomos Lietuvos vadovėliuose. Vaižganto biografijos ir kūrybos pristatymas šiame vadovėlyje yra padalytas į tris dalis, pirmoje dalyje pasakojama apie vaikystę ir mokslo metus, akcentuojama namuose patirta tėvų meilė, motinos pasiryžimas sūnų, kaip gimusį „Švenčiausios Panelės gimimo dieną“, paaukoti Dievui ir išleisti į kunigus, ryškinami išskirtiniai gabumai, pasireiškę mokyklose. Dalis baigiama dialogu, kuriame pats Vaižgantas pasakoja apie seminarijoje patirtus sunkumus dėl lotynų kalbos, ryškinamas darbštumas ir pasiryžimo energija, kurie padėjo tuos sunkumus nugalėti. Antroji dalis skiriama Vaižganto apsisprendimui rūpintis lietuviškais laikraščiais ir kultūra, o trečioji trumpai pristato pagrindinius Vaižganto kūrinis, mini jo raštų gausą, akcentuoja autoriaus siekį „iškelti gražius ir gerus gyvenimo reiškinis“. Malinauskas ir Talmantas, kaip ir Esmaitis, teigia, kad Vaižgantas palaidotas „Kauno Bazilikos rūsyje“³⁴. Vadovėlyje ištraukos iš Vaižganto kūrybos pateikiamos paisant tam tikros logikos: pirmiausia pateikiami trys vaizdeliai iš *Pragiedrulių* („Juodžiaus kelmas“, „Valiulio pasaka“ ir „Alaušo varpas“), tada, neaišku, kodėl ištrauka iš *Dėdžių ir dėdienių* laikomas atsiminimų fragmentas apie sūnėną Kaziuką, Vaižganto itin mylėtą sesers Severijos Mėginienės sūnų, vaizdeliai „Vapsva vabzdžių karalaitė“ ir „Rarotos“. Pabaigoje paaiškinta, kas yra vaizdelis, ir pateikti du klausimai apie paskutinio vaizdelio turinį.

Vadovėlio skyriuje „Gyvenimo rūpesčiai“ supažindinama su Vaižganto publicistika: šalia Smetonos ir Vinco Kudirkos publicistinių straipsnių spausdinami Vaižganto straipsniai „Vilniaus reikšmė Lietuvai“, „Vėl užgauta styga“ ir „Užjauskime savą kareivą“.

Be pradinei mokyklai skirtų vadovėlių, tarpukario Lietuvoje pasirodė nemažai skaitinių knygų, kuriose spausdintos Vaižganto kūrybos ištraukos ir publicistiniai straipsniai. Tai Petro Klimo *Skaitymų* septinta laida, J. Žiugždos ir A. Kalniaus *Tėvynės žiedai*.

33 Ig. Malinauskas ir J. Talmantas, *Mūsų gintarai*, Lietuvių kalbos skaitymai VI-am pradžios mok. skyriui, Kaunas: šv. Kazimiero draugijos leidinys, 1937, p. 109.

34 *Ibid.*, p. 111.

Gimnazijų vadovėliai

Pirmasis gimnazijos klasmės skirtas vadovėlis, kuriame plačiai ir išsamiai pristatoma Vaižganto biografija ir kūryba, veikiausiai yra Zigmanto Kuzmickio *Lietuvių literatūra*³⁵. Šis kelių dalių vadovėlis antruoju nepriklausomybės dešimtmečiu buvo vienas populiariausių, o V dalis, apimanti XX a. autorius, taigi ir Vaižgantą, išleista 1934 m., kai dar nebuvo išsamesnių akademinų studijų, skirtų Vaižganto kūrybai (Juozo Ambrazevičiaus *Vaižgantas: Apmatai kūrybos studijai* pasirodė 1936 m., o Aleksandro Merkelio biografinė knyga apie Vaižgantą – 1934 m.). Tiesa, recenzijų apie pagrindinius Vaižganto kūrinius *Pragiedruliai ir Dėdės ir dėdienės* būta tikrai nemažai³⁶. Kuzmickio vadovėlis laikytinas pirmuoju bandymu pristatyti vientisą Vaižganto biografijos ir kūrybos vaizdinį.

Vadovėlis, skirtingai nei pradinėms mokykloms skirtieji, parašytas daugiau dėmesio kreipiant į Vaižganto raštų – beletristikos, publicistikos ir literatūros istorijos ir mokslo – ypatumus. Pristatydamas Vaižganto biografijos faktus, Kuzmickis, kaip ir Esmaitis, žvelgia į Vaižgantą ir mato jį iš arti, akcentuoja jo lietuviškąją savivoką ir pasiryžimą tarnauti Lietuvai, o šioje tarnystėje ryškina valią, veiklumą, drausmingumą ir kantrybę. Taip yra formuojamas sąmoningai savąjį gyvenimą kūrusio Vaižganto–žmogaus vaizdinys, kuriame veikėjo ir rašytojo vaidmenys yra lemti žmogiškųjų savybių ir pasirinkimų. Vaižganto veikla matoma kaip dviejų jėgų – svajingo romantizmo ir praktiškojo pozityvizmo³⁷ – susipynimas, šiuos pradus, kaip svarbų *Pragiedrulių* kompozicinės struktūros ideologinį principą, pirmą kartą yra išskyręs Vincas Mykolaitis-Putinas: „*Gondingos krašte* Vaižgantas vaizduoja kultūros darbą ir kovą, pagrįstą pozityvizmo ir realizmo pradais, o *Vaduvų krašte* – romantizmo pradais.“³⁸ Kuzmickis, tarytum tęsdamas Mykolaičio-Putino mintį, taip pat kalba apie šių pradų sintezę, tam tikrą jų paralelizmą Vaižganto kūryboje, ją nusakydamas kaip kinematografinę vaizdų seriją: „Jis skuba vaizduoti, greit atšoka nuo vieno dalyko ir susidomi kitu. To

35 Zigmantas Kuzmickis, *Lietuvių literatūra*. V dalis. XX amžius, Kaunas: Sakalo bendrovė, 1934.

36 Apie apysaką *Dėdės ir dėdienės* rašė: [Liudas Gira], „Vaižgantas. Dėdės ir dėdienės. Vaižganto raštų X tomas“, *Židinys*, 1929, Nr. 12, p. 455–456. Parašas: E. Radzikauskas; Adomas Jakštas, „Vaižgantas. Dėdės ir dėdienės“, *Vairas*, 1929, Nr. 2, p. 180–182; Vincas Mykolaitis, „Juozas Tumas-Vaižgantas“, *Židinys*, 1928, Nr. 2, p. 124–128.

37 Zigmantas Kuzmickis, *op. cit.*, p. 111.

38 Vincas Mykolaitis, „Vaižgantas sintetikas“, *Vairas*, 1933, Nr. 6, p. 144.

fragmentariškumo žymu ir Vaižganto stiliuje, kuris yra nelygus, staigus – čia lyriškai švelnus, čia humoristiškai sąmojingas, čia plastiškai vaizdingas, čia filosofišškai rimtas, čia publicistiškai pamokomas.³⁹ Kuzmickis gal vienas pirmųjų tiksliai užčiuopė ir įvardijo itin svarbų Vaižganto kūrybos visumos įspūdį, paremtą gelminiu gyvenimo sąrangos ir mistiškumo principais, kuriuos jau vėliau, kalbėdamas apie apysaką *Dėdės ir dėdienės*, Ambrazevičius pavadins „santykiavimu su dievybe ir kosmu“⁴⁰. Kuzmickio teigimu, nors gyvenimą Vaižgantas „vaizduoja daugiausiai iš viršaus, iš savotiško paukščio polėkio, labiau plėsdamasis į plotį, nei į gylį“⁴¹, tačiau tame plačiame vaizde itin svarbi gyvenimo visuma, „kurioje žmonės ir gamta suharmoninti, sutaikinti; Vaižgantui nėra gyvenime izoliacijos, tėra bendri dėsniai, kurių prasmė yra gili, mistiška“, o Vaižganto žmonės „yra tos Gilesnės gyvenimo tiesos reiškėjai“⁴². Svarbiausiu kūriniu laikydamas *Pragiedrulių*, Kuzmickis pateikia šio romano-epopėjos genezę, aptaria siužetą, kompoziciją, stilių, pagrindinius veikėjus; apibrėždamas *Pragiedrulių* idėją, akcentuoja Vaižganto norą parodyti „didelę gaivališką jėgą, glūdinčią lietuvių tautoje“, kuri „reiškiasi kovose dėl savos kultūros, dėl lietuviškumo“⁴³. Nagrinėti siūloma ištrauką iš Godingos krašto – „Napalys darbus dirba“, o iš Vaduvų krašto – „Alaušo varpas“. Po kiekvienos ištraukos pateikiami klausimai, nurodymai, į kuriuos teksto momentus atkreipti dėmesį, formuluojamos galimos rašomųjų darbų temos.

Apysakai *Dėdės ir dėdienės* pristatyti Kuzmickis skiria tik vieną pastraipą. Šią apysaką jis vadina psichologiniu „didesnio užsimojimo“ Vaižganto kūriniu, pasakojančiu kaimo žmonių dramą, įvykusią dėl nelaimingos meilės⁴⁴. Akcentuojamas Vaižganto gebėjimas įsigyventi į vaizduojamų „asmenų sielas“, parodyti gilius „jų išgyvenimų momentus“⁴⁵, tačiau prasminiai apysakos veikėjų suvokimo atskaitos taškai nėra formuojami. Vadovėlyje pateikiama ištrauka „Dzidorius Artojas – Dėdė Mykolas“, po ja klausimai ir užduotys dėmesį kreipia į žmogaus ir gamtos, Mykolo ir jaučių santykį, darbo reikšmę, taip eliminuojami bandymai apibendrinti Mykolo charakterio vidinę kaitą ar visuminę prasmę.

39 Zigmantas Kuzmickis, *op. cit.*, p. 112.

40 Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 1, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1980, p. 142.

41 Zigmantas Kuzmickis, *op. cit.*, p. 112.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*, p. 116.

44 *Ibid.*, p. 113.

45 *Ibid.*, p. 114.

Plačiai ir išsamiai Vaižganto biografija, asmuo ir kūryba pristatomi Prano Naujokaičio trumpame lietuvių literatūros istorijos kurse gimnazijai, išleistame 1948 m. Tübingene. Panašiai kaip ir kiti nepriklausomos Lietuvos vadovėlių autorai, Naujokaitis, nusakydamas plačią Vaižganto gyvenimo geografiją ir įvairią veiklą, jos centrą sieja su patriotizmu, ilgais kovų metais dėl „tautinių idealų įgyvendinimo lietuvių visuomenėje“, dvasinės ir civilinės valdžios persekiojimais⁴⁶. Vaižganto asmenybę Naujokaitis mato kaip šviesią ir giedrios dvasios, akcentuojamas jo optimizmas, aukšta dorovė ir gyvas temperamentas. Pabrėžiamas jausminis ir gyvas santykis su gyvenimu, kuomet

Vaižganto judrumas neleido jam ilgiau sustoti ties įvairiomis problemomis, nuosekliai ir pastoviai skiepyti kurias nors idėjas, sistemingai pagrįsti kurią nors gyvenimo linkmę. Jis tik gyvai reaguodavo, problemą išskeldavo, o jau tolimesnį tų reikalų svarstymą palikdavo kitiems.⁴⁷

Nusakydamas Vaižganto kūrybos temas ir jas siedamas su „draudžiamąjį laikotarpio lietuvių tautos“ gyvenimu, kova „dėl lietuviškumo ir dėl savos kultūros“, Naujokaitis jas formuluoja panašiai kaip Mykolaitis-Putinas, Ambrazevičius ir Kuzmickis. Yra pakartojama mintis ir apie kūrybai reikšmingą idealistinio romantizmo ir praktiškojo pozityvizmo sintezę⁴⁸, todėl, išsamiai pristatydamas *Pragiedrulių* siužetą ir ryškindamas stilistinius ir idėjinius Gondingos ir Vaduvų krašto skirtumus, Naujokaitis juos sieja su pozityviuoju praktiniu veikimu ir romantiškąja mistika, gamtos paslaptimis ir dvasine kultūra. Svarbi Naujokaičio įžvalga apie iš kartos į kartą perduodamą dvasinę kultūrą, kuri yra suprantama ir išskiriama kaip gilus psichologinis momentas, „koku būdu per ilgus amžius svetimųjų naikinamas vis dėlto buvo išsaugotas lietuviškumas“⁴⁹. Į *Pragiedrulių* apibendrinimą Naujokaitis suima visų apie šį Vaižganto kūrinį rašiusiųjų mintis apie platų Lietuvos kultūrinį vaizdą: „Tokio platumo Lietuvos kultūrinio vaizdo nė viename mūsų literatūros kūrinyje nerasime.“⁵⁰

46 Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūra*. Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai, Tübingenas: leidykla „Patria“, 1948, p. 171.

47 *Ibid.*, p. 173–174.

48 *Ibid.*, p. 174.

49 *Ibid.*, p. 179.

50 *Ibid.*, p. 180.

Apysaka *Dėdės ir dėdienės* Naujokaičio literatūros istorijoje gimnazijoms yra aptariama plačiausiai iš visų tarpukario vadovėlių. Šią apysaką laikydamas vienu geriausių Vaižganto kūrinų, nes jame „neprikrauta pašalinių publicistinių aiškinimų“ ir „visas kūrinys išlaikytas literatūros meno plotmėje“⁵¹, Naujokaitis ją pristato per jame veikiančius ir socialinį vaidmenį atliekančius dėdę Mykolą ir dėdę Geišę bei dėdienę Severiją. Kalbėdamas apie dėdę Mykolą, istorijos autorius brėžia ryškų kontrastą tarp aplinkinių santykio su Mykolu ir jo vidaus pasaulio. Beveik durneliu laikomas, „Mykoliukas šypsosi ne žmonėms, bet kitam pasauliui, kurį jis susikūręs savo sieloje“⁵². Itin reikšminga, kad Naujokaitis supranta ir rodo Mykolą kaip patyrusį vidinę evoliuciją, todėl dėl skaudžios „gyvenimiškos tikrovės“ negalėjęs išsipildyti meilei Severijai, praėjus 30 metų po šių įvykių, „jis jau ne prasižiojęs ir nuolat besišypsas ‚durnelis‘, bet gilios išminties ir rimtas Šiukštų dėdė.“⁵³ Apibendrinamas literatūrinį Mykolo charakterį, Naujokaitis, panašiai kaip ir Ambrazevičius, išskiria vidinę Mykolo pastangą sužmoginti, apvaldyti ir įprasminti „gamtos jėgas, kurios glūdi prigimtyje“, nes tik „asmenybės galia valdo gamtos gaivalus“⁵⁴.

Tarpukario Lietuvos vadovėliuose formuojamas Vaižganto vaizdinio pagrindas yra Vaižganto-žmogaus charakterio bruožai ir pasirinkimai, lėmę Vaižganto-veikėjo ir Vaižganto-rašytojo veiklos pobūdį. Greičiausiai taip yra atsitikę dėl to, kad Vaižganto atsiminimas dar buvo gyvas, todėl jis buvo matomas iš arti, o ne per kanonui būdingą ikonos prizmę. Kūrybos ištraukų atranka vadovėliuose buvo susijusi su to meto mokykloje akcentuota tautine ideologija, matant Vaižgantą kaip rašytoją, kuris idealizavo „garbingą senovę, kalbą, idilišką šalies grožį ir etniškuosius lietuvių ypatumus“⁵⁵, tačiau kūrybos interpretacijose šalia tautinei ideologijai būdingų bruožų vėrėsi ir egzistencinis-metafizinis Vaižganto kūrybos matmuo, ryškiausiai pasireiškęs apysakos *Dėdės ir dėdienės* pagrindinio veikėjo Mykolo pastangoje kurti vidaus pasaulį.

51 *Ibid.*, p. 184.

52 *Ibid.*, p. 181.

53 *Ibid.*, p. 182.

54 *Ibid.*, p. 183.

55 Vincas Mykolaitis, „Juozas Tumas-Vaižgantas“, *Židinys*, 1928, Nr. 2, p. 124.

Sovietiniai vadovėliai

Praėjo nemaža metų, kol pasirodė pirmieji originalūs sovietmečiu parašyti literatūros vadovėliai mokykloms. Tai buvo 1957–1960 m. išleista Juliaus Būtėno (I ir II dalys) ir Liongino Šepkaus (III dalis) parengta serija *Lietuvių literatūros vadovėliai*. Tiesa, šioje vadovėlių serijoje trūko „1917–1940 metų literatūros“ skyriaus, žadant, kad „trūkstamoji medžiaga taip pat jau ruošiama“⁵⁶. Todėl pirmoji lietuvių literatūros istorija. Joje formuojamas tam tikras ideologinis modelis, brėžiamos privalomos vertybinės gairės, kurių būtina paisyti sovietinėje mokykloje, buvo 1955 m. rankraščio teisėmis svarstymui išspausdinta Lietuvių kalbos ir literatūros instituto parengtos konspektinės apybraižos *Lietuvių literatūros istorija* II dalis, skirta kapitalizmo epochai, kurioje aptariama Vaižganto biografija ir pagrindiniai kūriniai: apsakymas „Rimai ir Nerimai“, apysaka *Dėdės ir dėdienės* ir veikalas *Pragiedruliai*. Šioje apybraižoje vartojama leksika ženklina ankstyvąją sovietinį laikotarpį, siekį įsisavinti naują socrealistinį žodyną, galėjusį ir turėjusį formuoti naują sovietinį žmogų. Todėl pristatant Vaižganto biografiją atsiranda naujų idėjinių akcentų: pabrėžiamas jo domėjimasis rusų literatūra, seminarijoje parašyto darbo apie baudžiamą demokratiškumą, po kelionės į JAV iškeltos „tenykščio gyvenimo ydos“⁵⁷. Nusakant Vaižganto kūrinių ypatybes, atsiranda vulgariam socializmui būdinga leksika: moralinis supuvimas, kapitalizmo epochos „kaimo idiotizmo“ apraiškos, klaidingos pažiūros, „tipiškas atsilikusių, nesąmoningų valstiečių atstovas“, parazitiškas šeimos įnamis, moralinis išsigimimas, dekadentinės literatūros krypčių poveikis ir pan.⁵⁸

Bėgant metams ir švelnėjant sovietinei atmosferai, tokios drastiškos vulgarinio socializmo formuluotės išnyko ir mokykloms skirtuose vadovėliuose nusistovėjo tam tikra Vaižganto biografijos ir asmenybės pristatymo schema, kurioje kai kurie jo gyvenimo epizodai buvo visiškai nutylimi, pvz., apie aktyvų nepriklausomybės siekimą, darbą nepriklausomos Lietuvos spaudoje, kiti pateikiami su privalomu sovietiniu ideologiniu vertinimu. Jau pirmuosiuose sovietmečio vadovėliuose atsiranda formuluotė, kad geriausias Vaižganto kūrinys yra apysaka *Dėdės ir dėdienės*.

56 Lionginas Šepkus, *Lietuvių literatūros vadovėlis*. III dalis, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960, p. 2.

57 *Ibid.*, p. 159.

58 *Ibid.*, p. 161–163.

Plačiausiai Vaižganto biografija ir kūryba pristatomos dviejuose sovietmečio vadovėliuose: Vytauto Galinio, Kazio Umbraso ir Liongino Šepkaus *Lietuvių literatūros vadovėlyje* X klasei, išleistame 1969 m., ir Galinio vadovėlyje 11 klasei *Lietuvių literatūra*, išleistame 1988 m. Abiejuose vadovėliuose apie Vaižgantą rašė Galinis. Eliminavus Vaižganto idėjinį tautiškąjį branduolį ir sąmoningą pasiryžimą dirbti Lietuvos kultūrai, optimizmą ir meilę gimtinei ir jos žmonėms, rašytojas prieš sovietinį mokinį stoja kaip nepasižymėjęs „pastovumu nei gyvenime, nei kūryboje“, išbandęs „beveik visus grožinės literatūros žanrus“, kaip tas, kuris „neretai mesdavosi iš vienos srities į kitą“, bet sugebėjo „sukurti nemažai reikšmingų veikalų“⁵⁹.

Kadangi į vyresniųjų klasių mokyklinę literatūros programą buvo įtraukta apysaka *Dėdės ir dėdienės*, abiejuose (1969 ir 1988 m.) vadovėliuose ji analizuojama itin plačiai ir išsamiai. Galinis žvelgia į Mykoliuką per tą patį dar Kuzmicchio suformuluotą išorinio ir vidinio pasaulio kontrastą: „[A]pysakoje pamažu atskleidžiama, kad po [...] išore slypi ištisas daugeliui nematomas pasaulis, kuriam suvokti reikia visai kitokio vertybių mato.“⁶⁰ Vis dėlto nuolat akcentuojamos neteisingos socialinės sąlygos, Mykoliuko pasyvumas, kaimo gyvenimo inertiskumas, paguodos ieškojimas bažnyčioje ir darbe naikina valingą metafizinį šio personažo vidinių pasirinkimų judesį, apie kurį kalbėjo kone visi nepriklausomos Lietuvos vadovėlių autoriai. Mykoliukas tampa tipišku engiamos valstietijos atstovu, o jo charakterio metafizika transformuojama į pasyvumo ir dvasinio gyvenimo susiaurėjimą, tiesa, atsiranda naujų interpretacinių akcentų: išskiriama meniška Mykoliuko prigimtis, humaniškumas, kurie dėl socialinės neteisybės ir neteisingo išnaudojimo negalėjo išsiskleisti. Daug vietos Galinio vadovėlyje skiriama nacionalinio charakterio sąvokai, išskirtinai sietai su liaudimi, akcentuojant darbštumą, pareiškumą, širdies gerumą, sielos poetiškumą, ryšį su gamta. „Antra vertus, rašytojas mato, kaip baudžiava ir priespauda išugdė ir priešingas savybes: pasyvumą, nerangumą, pasitenkinimą tik plepėjimu, žodine veikla [...]“⁶¹

59 Vytautas Galinis, *Lietuvių literatūra*. Vadovėlis XI klasei, Vilnius: „Šviesos“ leidykla, 1988, p. 155.

60 *Ibid.*, p. 161.

61 *Ibid.*, p. 168.

Nepriklausomos Lietuvos vadovėliai

Nepriklausomos Lietuvos vadovėliai, kurių buvo išleista tikrai nemažai, nors iš pažiūros ir grįžo prie tarpukaryje įtvirtinto Vaižganto asmens ir kūrybos vaizdinio, tačiau juose fiksuotos Vaižganto reprezentacijos neišvengė ir sovietmečiu suformuotų interpretacinių klišių. Ypač jų gausu aptariant apysakos *Dėdės ir dėdienės* pagrindinį veikėją Mykolą. Pavyzdžiui, 1996 m. leidyklos „Šviesa“ išleistame Viktorijos Daujotytės parašytame *Lietuvių literatūros vadovėlyje XI klasei* Mykolo literatūrinis charakteris taip apibendrinamas: „Mykoliukas rezignuoja – skaudžiai liūdėdamas susitaiko su viskuo.“⁶² 2011 m. leidykla „Baltos lankos“ išleido *Literatūros vadovėlį*, kuriame apie Vaižgantą ir jo kūrybą rašo Nijolė Šervenikaitė. Pristatant Vaižganto biografiją, grįžtama prie nepriklausomos Lietuvos vadovėliuose įtvirtintos Vaižganto biografijos ir asmens sampratos, tik mažesnis dėmesys skiriamas Vaižganto-žmogaus charakterio bruožams, tokiems kaip optimizmas ir meilė giminei bei jos žmonėms, valia ir vidinė disciplina. Tarpukario vadovėliuose formuotas judraus, gyvo ir baltaplaukio Vaižganto vaizdinys ima užleisti vietą žmogiškų bruožų mažai turinčiam veikėjui ir kovotojui už tautos kultūrą. Vaižganto kūrybos pristatymas grindžiamas naujomis galimybėmis skaityti ir suvokti apysaką ir jos personažus: įtraukti semiotiniai terminai, struktūrinė ir semantinė siužeto analizė, tačiau neigiamas sovietmečiu suformuotas žvilgsnis į Mykolo ir kitų veikėjų charakterį išlikęs: „Menkas savęs suvokimas, nuolankumas, visiškas pasidavimas aplinkybėms, paisymas stipresnių [...] daro visus tris personažus panašius, yra jų charakterių dominantė. Socialinė padėtis (išnaudojami giminių ir dvaro) veikia ir jų likimus.“⁶³

Perdėm sociologizuotu žvilgsniu ir stereotipiniais vertinimais išsiskiria 2011 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistame leidinyje *Elektroninė lietuvių kalbos ir literatūros chrestomatijoje 11 klasei* pateikta *Dėdžių ir dėdėnių* ir Mykoliuko interpretacija:

Tačiau tikros šeimyninės laimės neduota patirti nė vienam, nes visi trys yra ir socialinės tikrovės, iškraipiusios normalesnių santykių galimybę, aukos: Mykoliukas,

62 Viktorija Daujotytė-Pakerienė, *Lietuvių literatūra: XX a. pradžia ir pirmoji pusė: vadovėlis XI klasei*, Kaunas: Šviesa, 1996, p. 209.

63 Nijolė Šervenikaitė, „Vaižgantas“, in: *Literatūros vadovėliai 11–12 klasei*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 67.

negalėjęs įveikti savo drovumo, tyliai rezignuoja, susitaiko su savo likimu, sensta su jaunos Severiutės paveikslu mintyse [...].⁶⁴

Chrestomatija kone ištaisai pakartoja sovietmečiu susiformavusį Mykoliuko, kaip nuolankaus, savęs ir aplinkos nesuprantančio kvailelio, suvokimo kodą. Tiesa, yra minimas Mykoliuko vidaus pasaulis, buvęs atsvara skurdžiai jo būčiai, tačiau visų gyvenimo atsitikimų savaiminis vyksmas naikina šio veikėjo sąmoningus pasirinkimus ir su jais sietiną metafiziką:

Iš šių trijų savaip laimingų ir kartu nelaimingų personažų svarbiausias yra Mykoliukas, įkūnijantis baudžiamos išugdytas lietuvių savybes: kuklumą, darbštumą, kantrumą, nuolankumą, panteistinį gamtos jutimą, trauką muzikai, lyrišką jautrumą, jausmo persvarą prieš protą, gebėjimą mylėti giliai ir tik vieną kartą, puoselėti tą išgyvenimą kaip švenčiausią likimo dovaną. Nors Mykoliuko gyvenime ir meilėje nemaža dramtizmo, jis to nejaučia, neišgyvena vidinio konflikto ar skilimo, viskas ramiai nuskęsta jo vidinėje melancholijoje: jaunystėje – smuikelio melodijoje, senatvėje – žemės darbų bei gamtos ritme. Mykoliukas, paskui kantrus artojas Mykolas, visą savo gyvenimą ir darbus atidavęs dvarui bei brolio šeimai, senatvėje yra niekam nereikalingas, bet neteisybės ar didelės nuoskaudos nejaučia, nes visada turėjo susikūręs kitiems nematomą savo vidinį svajų, vėliau – prisiminimų bei relikvijų pasaulį, „savo antrinę sielą“, kuri atsvėrė skurdžių buitį ir teikė buvimo prasmę, davė ramumo, netgi solidumo bei taurumo, pašalinę akį stebinančios pilnatvės [...].⁶⁵

Nepriklausomybės metais išleistų vadovėlių kontekste išsiskiria 2009 m. *Literatūros erdvių* mokykliniame vadovėlyje pateikta *Dėdžių ir dėdienių* interpretacija. Vadovėlyje nėra specifiukuota, kokie autoriai rašė apie vieną ar kitą kūrėją, todėl

64 *Elektroninė lietuvių kalbos ir literatūros chrestomatija 11 klasei*, sudarytoja Aušra Martišiūtė-Linartienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 997. Chrestomatijoje esama ir kitų socialinių vaidmenų suvokimo stereotipų: „Severija [...] lyg tėvą kantriai karšina savo sutuoktinį“; „Rapolas, kažkada fiziškai susižavėjęs Severijos jaunyste ir sugebėjęs prisivilioti kaimo gražuolę, senatvėje nebetinka jai į porą, tik gyvena žmonos kilnia malone, atrasdamas Severijos dvasinį grožį“; „Mykoliukui artima siela Severiutė taip pat įkūnija lietuvių savybes – džiugų jaunystės žavesį bei jaunikų moteriškumą [...]“.

65 *Ibid.*, p. 998.

neįmanoma identifikuoti, kas rašė apie Vaižgantą ir jo kūrybą⁶⁶, tačiau autorius, atsisakęs bet kokios sociologizuojančios žiūros, koncentruojasi į amžinąją, jo paties žodžiais tariant, žmogaus meilės ir likimo temą. Todėl ir apysakos veikėjai matomi ne kaip socialiniai tipai ar socialinių vaidmenų atlikėjai, o tiesiog kaip žmonės, mylintys, nedrįstantys, silpni, drąsūs, apsisprendžiantys ar pasirenkantys:

Atrodo, kad Vaižgantas iš pradžių norėjo gilintis į socialines „Dėdžių ir dėdienių“ gyvenimo aplinkybes, bet kuriami žmonių paveikslai tarsi įgavo savaiminės galios, virto neišsipildžiusios meilės, bet nepalaužto likimo vaizdiniais.⁶⁷

Nors šių vaizdinių specifiką autorius ryškina per dvasios ir kūno koliziją, atveriančią giliuosius sąmonės išgyvenimus, jie nėra aiškiau įvardijami, susiejami su konkrečiais veiksmais ar pasirinkimais:

Vaižgantas atvirai artina jausmų kulminaciją, atveriamą moters iniciatyva: „ji visą save davė Mykoliukui ir tikrai būtų atsidavusi, kad tik jis būtų priėmęs“.

Bet veiksmas jautriai stabdomas – Vaižgantui svarbūs gilieji sąmonės potyriai, iškilę iš jausmų, kūno geismų.⁶⁸

Net ir fragmentiškas žvilgsnis į nepriklausomos Lietuvos vadovėliuose formuojamą Vaižganto apysakos *Dėdės ir dėdienės* interpretacinį kodą rodo, kad šis kodas nėra nusistovėjęs, o intencija išskirti istorinį socialinį kontekstą, kaip lemtingą veikėjų pasirinkimams, yra aiškiai stipresnė.

Išvados

Į mokyklines literatūros programas Vaižgantas buvo įtrauktas 1928 metais, kai susikūrus valstybei atsirado galimybių pradėti kurti nacionalinę švietimo sistemą. Į tarpukario Lietuvos mokyklines programas buvo įtraukti įvairūs Vaižgan-

66 Vis dėlto analizės leksinis ir prasminis klodai leistų spėti, kad apie Vaižgantą rašė Regimantas Tamošaitis.

67 Viktorija Daujotytė, Regimantas Tamošaitis, Rita Tūtlytė, Giedrius Viliūnas, *Literatūros erdvės: Vadovėlis XI–XII klasei. Antroji knyga*, Vilnius: Šviesa, 2009, p. 67.

68 *Ibid.*, p. 69.

to kūriniai (ištraukos iš *Pragiedrulių*, įvairūs vaizdeliai, publicistikos straipsniai, apysakos *Dėdės ir dėdienės* fragmentai), jo kūriniai buvo skaitomi žemesnėse ir aukštesnėse klasėse, tik nuo 2002 m. Vaižganto kūrybos nebeliko žemesniajame mokykliniame konkurenciniame. Vaižganto kūrybos ištraukos įvairias skaitymų knygas buvo įtrauktos anksčiau nei į mokyklinės programos – dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Todėl galima sakyti, kad Vaižgantas gana greitai po to, kai pasirodė jo pagrindiniai kūriniai: romanas *Pragiedruliai* ir apysaka *Dėdės ir dėdienės*, – buvo įtrauktas į mokyklinės programos kaip svarbus XX a. lietuvių autorius, jo literatūros mokslo ir mokyklinė recepcijos ėjo pagrečiu, nes pagrindinės mokslo studijos apie Vaižganto kūrybą pasirodė jau po jo mirties.

Tarpukario Lietuvos vadovėliuose iškyla sąmoningai savąjį gyvenimą kūręs Vaižganto-žmogaus vaizdinys, kuriame veikėjo ir rašytojo vaidmenys yra lemiami žmogiškųjų savybių ir pasirinkimų. Valingai paties Vaižganto formuojamo gyvenimo vaizdinio nebeliko sovietmečio ir nepriklausomos Lietuvos vadovėliuose, nors į šiuos ir grįžo sovietmečiu atmesta tautiškoji savivoka ir tarnavimas Lietuvos kultūrai ir jos žmonėms. Nelikus gyvu atsiminimu grįsto santykio su Vaižgantu, Vaižgantas-žmogus šiandienos mokyklų vadovėliuose užleido vietą kanoniškajam Vaižgantui-veikėjui ar Vaižgantui-rašytojui.

Kūrybos ištraukų pasirinkimas tarpukario Lietuvos vadovėliuose buvo susijęs su to meto mokyklai svarbia tautine ideologija, tačiau kūrybos interpretacijose šalia šios ideologijos, buvo akcentuotas ir egzistencinis-metafizinis Vaižganto kūrybos matmuo, ypač svarbus apysakoje *Dėdės ir dėdienės*, kuri ilgainiui tapo vienintele Vaižganto kūrybos reprezentante mokykloje. Sovietmečiu Mykolo Šiugždos charakterio metafizika buvo transformuota į menišką prigimtį, kuri negalėjo prasiskleisti dėl socialinės neteisybės. Šiandieniniuose vadovėliuose formuojamas Mykolo charakterio skaitymas yra artimesnis sovietmečiui dėl ypač pabrėžiamo socialinio konteksto.

Mokyklinį Vaižganto biografijos ir kūrybos vaizdinį lėmė skirtingų epochų kardinaliai priešingos ideologijos, nes mokykla yra viena svarbiausių valstybinės ideologijos sklaidos institucijų ir kaip tokia nuolat vykdo perduodamo turinio atranką. Vis dėlto mokykla ir jai skirtos programos bei vadovėliai atliko ir atlieka svarbų vaidmenį įtvirtinant ir išsaugant Vaižganto asmens ir kūrybos atminimą.

Gauta 2012 12 13

Priimta 2012 12 27

Vaižgantas in Lithuanian Schools

Summary

The author of the article examines the representation of Juozas Tumas-Vaižgantas's biography and works in gymnasium literature curricula and textbooks from 1916 to the present day. The focus is on the canonical short story "Dėdės ir dėdienės" [Uncles and Aunts], highlighting its place in gymnasium literature curricula and the semantic-interpretive points of reference in literature textbooks.

The research had revealed that Vaižgantas was included in gymnasium literature curricula in the second decade of independence of Lithuania, when the state was already being established and the opportunities for the creation of a national education system opened up. The gymnasium curricula in interwar Lithuania included a number works by Vaižgantas: extracts from "Pragiedruliai" [Cloud Clearing], impressions, journalistic articles, and fragments of the short story "Uncles and Aunts." Vaižgantas's stories were studied in lower and upper grades. Only starting in 2002, they were no longer part of the lower secondary school curricula.

Even before World War I, excerpts from Vaižgantas's works entered various reading books (earlier than gymnasium curricula). Soon after the publication of author's main works, "Cloud Clearing" and "Uncles and Aunts," Vaižgantas was added in school curricula as an important 20th century Lithuanian author. His reception in literary science and Lithuanian school went hand in hand, as the major academic studies of Vaižgantas's works appeared after his death. Undoubtedly, the school played the role of preserving or memorializing Vaižgantas's life and works, and to some extent began the process of canonizing his oeuvre.

The ideologies of different political periods led to distinct idea- and value-based points of reference for reading the Vaižgantas's biography and works, which prevented the creation of a solid approach to perception and interpretation of his oeuvre that was binding on the canon. The obligatory ideological interpretation in the Soviet period overshadowed the aesthetic dimension of writer's works; even though it was this dimension that had guaranteed constant renewal and change of Vaižgantas's works in the literary canon.

Keywords: Juozas Tumas-Vaižgantas, reception, school, curriculum, textbook.
